

A KÖZÉPKORI KÉZIRATOK IDENTIFIKÁCIÓJA ÉS LOKALIZÁCIÓJA.

Liturgikus és egyetemi kódexek.

Egy középkori kézirat előtt, amely írásával, a rövidítések láncolatával mindent megtesz, hogy a beavatatlan kíváncsi előtt századok misztikus hitét, jogi csalafintaságát, hipokrateszi tudását elzárja, ezekkel a renitens kódexekkel szemben a könyvtáros, LEROQUAIS abbé hasonlatával, úgy érzi magát, mint egy vizsgálóbíró. Ugyanazokat a kíváncsi, indiszkrét, könyörtelen kérdéseket kell feltennünk, mint a vizsgálóbírónak a bűnösrel szemben. Személyazonosság: Ki vagy te? Honnan jössz? Hány éves vagy? Milyen kezek juttattak az én bírói székem elé? Íme, a kérdések zuhataga indul a szegény kézirat felé, és módszeresen, legapróbb részletekről is lerántva a leplet — a kódexet vallomásra készítjük.

Ki vagy te, és honnan jössz, az identifikáció és lokalizáció problémája. Ha a paleográfiai nehézségeken túl vagyunk, tudjuk az évet is, amelyben a kódex született, legkényesebb megmondani, — mi is van benne, miről szól a kézirat. Nem könnyű ítéletet hozni, amikor csak sejtem, hogy teológiai *questiókat* fejteget, és én nem vagyok otthon a skolasztika *quodlibet* irodalmában; mikor jogi kifejezésektől hemzseg egy *Decretales* és nem vagyok jogász; GALENUS HIPPOCRATES orvosi *prognosticonja* között eligazodni, amikor nem vagyok — orvos. A könyvtáros tényleg nem szakos sem egyikben, sem másikban, de segédkönyvek és bibliográfiák műszerével operáló vizsgálóbíró.

A kézirat szövege, előre megmondhatjuk, a szerzőt vagy megnevezi vagy sem. Ha igen, akkor könnyű dolgunk van. H. HURTER: *Nomenclator literarius theologiae catholicae.*

Oeniponte 1895—1911; U. CHEVALIER: *Bio-Bibliographie*. 2. éd. Paris 1903—1907, és annyi közkeletű lexikon eligazít ebben az irányban. Ha nem mond semmit, akkor a kézirat anonym. Ezt a névtelen gyermeket megszólításra kell bírunk. Az *incipiumot*, a kezdetet mindenesetre tudni fogom. Felcsapom tehát, ha egyházi szerzőről van szó, M. VATTASSO: *Initia patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum latinorum ex Migne: Patrologia et ex compluribus aliis libris collecta*, 2 vol. 1906—1908. munkáját, és megtalálom a megfelelő referenciát a szerző nevével. Ezt azután MIGNE: *Patrologiae Latinae cursus completus*... Vol 1—127. Index Vol. 218—221. sorozatában keresem meg. Ha ezzel sem boldogulok, és egy későközépkori latin munka szerzőjére vagyok kíváncsi, ott van: G. A. LITTLE: *Initia operum latinorum quae saeculis XIII—XIV—XV. attribuantur*, Manchester 1904. Incipitekről lévén szó, a Magyar Nemzeti Múzeum incipit gyűjteménye most készül, a párizsi Bibliothèque Nationale-é B. HAURÉAU: *Initia operum latinorum* kéziratban van meg, amelyet a Département des Manuscrits őriz.

Ha a szövegből kivehető, hogy valami csodáról van szó, mondjuk Szűz Máriával kapcsolatban, akkor A. PONCELET: *Index miraculorum B. M. V.* Bruxelles 1902. kínálkozik kisegítőül. Ha szentek életét tartalmazza a kézirat, az AA. SS. Boll. mellett *Bibliotheca hagiographica latina* (1898—1901) Supplementum-mal, bizton eligazít.

Kérdezhetné valaki, miért van annyi névtelen kézirat, amikor a Chartuláriumok a regáló híres mesterek neveit mindig felsorolják? Ezért bizony a középkori egyetemek zsbongó diákvilága, a munkáért kolduló másoló-klerikusok is hibásak, akik a librarius és stationarius minden egyetemi városban meglevő Rue Saint Jacques-ján ögyöngtek. A másoló a könyvet ívekre, *peciára* szedve szét kapta ki, és vitte haza. Természetes itt csak pénzért dolgozó másolóról van szó. Ha az első ívet lemásolta, visszavitte a stationariusnak, lefizette a díjat a következő füzet kikölcsönzéséért, és egy új ívvel távozott. Így mindig akkor kapta ki a következő füzetet, amikor az előzőt visszavitte. De mi történt az utolsónál? Miután a kölcsönzési díjat, vagyis hogy másolhaszon, úgylis befizette, miért sietett volna az utolsó füzet visszaillesztésével. Majd később, ha új könyvet fog másolásra bérelni,

egyszer, talán, és végül sohasem vitte vissza. Mi fordult ekkor elő? Ha az utolsó füzet elveszik a kódexből, nincs explicit, elveszik a munka címe, szerzője, és a kézirat anonym lesz.

Előfordul, hogy a szerző neve kiviláglik a szövegből. Ez már könnyű eset, gondolná valaki. Nem! Középkori könyvről lévén szó, számolni kell a soha el nem múló kiadói mentalitással, amely a középkor folyamán sem volt ment minden gyakorlati szellemtől. Névtelen a munka, nincs a kéziratnak szerzője, mondta a stationarius, tegyük rá egy „most jelent meg“ szalagot — s a kódexet, hogy jobb keletje legyen, valamely nevesebb doktornak, egyházi írónak tulajdonította oda.

A stationarius és librarius nem volt mindig ugyanaz. A librarius a már készen lévő kéziratokkal kereskedett, míg a stationarius maga gondoskodott a kódexek másolásáról, díszítéséről. Ő volt a középkor kiadója és a nyomdász származásbeli elődje. Ezekre és az előbbiekre P. DELALAIN: *Etude sur le libraire parisien, du XIIIe et du XIVe s.*; JEAN DESTREZ: *La pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle*. Paris, 1935.

Az identifikáció legnagyobb problémája a kézirat belső egyéniségének a megállapítása, különösen ha természeténél fogva névtelen kéziratokról van szó. A *fajairól* fogunk tehát most szólni. GULYÁS PÁL: *A könyv sorsa Magyarországon*, MKSzemle 1923 (XXX.) a középkori könyvtárak szakcsoportjait ismergeti: A) bibliai könyvek; B) glossák és bibliamagyarázatok; C) szentatyák; D) szentek élete; E) krónikák, martirologiumok stb. Ezek általában ma is a felosztás szempontjai, talán csak a *liturgikus* és az *egyetem* lüktető életében született kódexekkel toldhatók meg. Ez utóbbi két csoportot a közönség lelki világához, a mindennapos használat szoros kapcsa fűzte. A zsolozsmakönyvet, *Stundenbuchot* nemcsak az ólomablakos monostorok aszkétái mondták, hanem magas főköltős *douce dame*-ok, városi *gentil-homme*-ok is. Ki ne emlékeznék RABELAIS kövér Gargantuájára, aki igazán csak akkor tud aludni, ha ájtatos szentbeszédet hallgat, vagy illuminált *Livre d'heures*-el a kezében szunynyad el. Szóljunk először a liturgikus kéziratokról, anélkül, hogy Jean des Entommeures-t, Gargantua cimboráját utánoznók, aki „clerc jusques ès dents en matière de bréviaire“, egészen a foga fehéréig tudós volt a breviáriumos anyagban.

A liturgikus kódexek anyagához nyúlva, R. LESAGE: *Les livres liturgiques*, Bruges 1936.; PH. OPPENHEIM: *Introductio in literaturam liturgicam. Conspectus historicus literaturae*. Turin 1937. LEROQUAIS: *Les manuscrits latins du haut moyen-âge à la Renaissance*. Paris, 1931. művekre hivatkozunk. Szabad legyen először azt a fajtáját tárgyalnom, amelyből Magyarországon a legtöbb van, épp az imént említett breviáriumot.

A breviárium oly könyv neve a latin és nyugati egyházban, amelyből a klérus éppúgy, mint a szerzetesrendek, a középkorban a világiak is, a nap bizonyos szakában bizonyos imákat mondtak. Bizonyos szakában: az isteni dicséreteket éjtszaka és nappal recitálták. Amazt *vigiliának* nevezték, amelyet kolostori irodalmunk *éji vigyázások* szóhasználatával ad vissza. Két főrésze van: a matutinum, régi magyarsággal *veternye* — „az szent gyermek fénylék ez világban miképen az veternyei csillag“. Szent Domonkos élete 5. l. Ny. E. T. III. 131. l. Ezt éjfél után fél három körül mondták a kakas első énekére, azután *laudes*, *dicséret* következett, rendszeren valamelyik *Laudate psalmussal* tarkítva. „*Dicsérjétek Urat mennyekből és dicsérjétek ötet magasságokba . . . Dicsérjétek ötet nap és hold, dicsérjétek ötet minden csillagok és világoosságok.* (148 ps.)

A nappali rész ciklusokra oszlik. Az Érsekújvári-kódex szerint (368. l.) „*dicsérendő az Isten harmad idővel, hatod idővel és kilenced idővel, azaz terciával, sextával és nónával*“. Prima reggel hat, Tercia kilenc órakor, Sexta délben, Nóna három órakor volt. Délután ötkor mondták a *vecsernyét*, este pedig hatkor a *complétát*. Így érthető a Winkler-kódex alábbi része (118—120. l.): „*Napnak első idején Jézus elvitették . . . Napnak harmad idején feszíteni keálták . . . Napnak hatod idején Jézust feszéjték . . . Napnak kilenced idején kegyüs Jézus meghala . . . Keresztfáról levevék vecsernyének idején . . . Complétának idején koporsóba helheték.*“ (HORVÁTH C.: R. M. K. T. I. 98—100 l.)

A *breviárium* főrészei: 1. A kalendárium, 2. a zsoltórok, 3. a változó ünnepek zsolozsmája a temporále (guzsalyütő-, siketvasárnap, virágszombat ünnepe stb.), 4. a meghatározott napra eső szentek zsolozsmái, Szt. László, Szt. Viszló, Kepegyóntó (Péter és Pál) napja, vagyis a Sanctorale, 5. a közös rész, a Commune.

A breviárium meghatározása körül hatalmas tévedések vannak. Nemcsak nálunk, hanem a liturgikus kéziratokban leggazdagabb Franciaországban is. Abbé LEROQUAIS megállapítása szerint 1034 kéziratbreviárium közül a hivatalos katalógus 172 példánynál tévedett, 120-at pedig helytelenül diurnál, antifonál, psalterium, missale, lectionarium gyanánt könyvelt el. 1000-ból 300-nál tévedtek! Mi volt ennek az oka? Felelet: a középkorban nem volt műfaji szeparáltság, a demarkációs vonalat nehéz megállapítani a liturgikus könyvek finom, árnyalatban különböző fajtáinál. Mielőtt a breviárium identifikációjának szabályairól szólnánk, *per viam exclusionis*, azt mondjuk meg — *mi nem* a breviárium. Ami megmarad az lesz azután a breviárium. Így közvetve a rokon liturgikus könyvekkel is megismerkedhetünk. A magyar liturgikus könyvekről KNAUZ NÁNDOR szólt először: *A magyar egyház régi szokásai*, Magyar Sion, 1865—69. *Libri missales ac breviaria Ecclesiae Hungaricae ad receptionem usque Ritus Romani. Strigonii 1870.* Az újabb gyarapodást figyelembe véve, GABRIEL ASZTRIK: *Breviárium-típusú kódexek* Bp. 1934. A külföldi irodalomban egyedüli szaktekintély V. LEROQUAIS, aki francia állami támogatással, városról városra járva, felkutatja a liturgikus kéziratokat, és diplomatikus leírásukat készíti. *Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France.* Paris, 1934. Bár nyomtatott breviáriumokról szól, de lokalizáció szempontjából descendens módszerrel használható H. BOHATTA: *Bibliographie der Breviere 1501—1850.* Leipzig, 1937. című munkája.

Mindenki első pillanatra könnyen észreveszi, ha az előtte levő liturgikusnak vélt szövegbe betekint, hogy szentírási passzus fekszik-e előtte. Ez még nem biztos, hogy *breviáriumi lecke*, lehet éppen *biblia* is. Ha így kezdődik: *In principiis creavit Deus coelum et terram, terra autem erat inanis et vacua*, akkor a *Vulgata* szövege van előttünk. Ha pedig a textus *In principiis fecit Deus coelum et terram, Terra autem erat invisibilis et incomposita*... szavakkal köszönt ránk, akkor az *Itala* fordítása áll előttünk. A bibliából kiszakított részek az egyházi év bizonyos szakaszára beosztva, *Lectionarium*. Ez felel meg a breviárium *De tempore* részének. Amikor csak innen-onnan, rendszeres ünnepkörre való tekintet nélkül tartalmaz a kódex szentírási

fejezeteket, *Bibliorum partes*, bibliai szakaszok alatt katalogizáljuk azt. Az *epistolariumot* könnyű felismerni, az ótestamentomi rész Izaiás próféta szavával kezdődik: *Haec dicit Dominus propter Sion non tacebo*... az újszövetségi rész: Szt. Pálnak a rómaiakhoz írt levelével: *Paulus Christi Jesu vocatus apostolus segregatus in evangelium Dei*... A *Missale* nem ad különösebb nehézséget. Benne vannak a prefációk, utána a nagybetűs kanon *Te igitur clementissime*. A. EBNER: *Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte der Missale Romanum in Mittelalter*. Fribourg, in Breggau, 1896. Igen ám, csak pl. a Halotti beszéd kódexe még nem misekönyv, hanem *Sacramentarium*. Ez lehet Leonianum, Gelasianum, Gregorianum. Az utóbbi a leggyakoribb és Nagy Szt. Gergely többnyire benne levő miniatűrjéről könnyen felismerhető. V. LEROQUAIS: *Les Sacrémentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques de France*. Paris, 1924. G. MORIN: *Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe s.* (Lehrbuch für Liturgiewissenschaft VI. 1926.) Miképp téveszthető össze a misszalé a breviáriummal? Nagyan könnyen. A kis hordozható breviáriumokban, amint az ősnymtatványoknál sűrűn látható, az officiumon kívül egyes votív misék is találhatóak, a kánon szövege mellett. A *Nocturnál* még mindig nem breviárium, ez csak az éjtszakai veternyét foglalja magában. A *Diurnálé* meg a nappali részt, laudestől a vesperásig, hajnali dicsérettől a napesti vecsernyéig. Ezek csak széttagolt breviárok, ha szabad ezt a kifejezést használnom, csak antológiák. Az *antiphonarium* kottázott kódex, amely kisebb liturgikus énekeket tartalmaz, rendszerint olyanokat, amelyek megelőzik és követik a zsoltárokat. Az antiphonáriumban a zsolozsma énekelhető részét, himnusz, responsoriumot találjuk, mindezt gregorián dallammal. Ha egy antiphonáriumban levő himnusz szerzőjét akarjuk megtudni, vagy azt, hogy milyen vidéken volt ez a himnusz divatban, megnézzük CHEVALIER: *Repertorium hymnologicum*. 6. v. 1892—1920. nem mellőzve el: CL. BLUME: *Repertorium repertorii. Kritischer Wegweiser durch U. CHEVALIERS Repertorium hymnologicum.*; és J. JULIEN: *The Dictionary of Hymnology* 1915 munkáját sem, ahol a lexikográfiai szempontból is hasznos felvilágosítást kapunk. DREVES: *Analecta hymnicá*-ja már egészen közismert. Magyar himnuszokra vonatkozólag:

DANKO: *Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Budapestini, 1893.

A *psalteriumot* breviáriumnak venni, annyi, mint a részt egésznek tartani. A középkori zsolozsmáskönyvekben a 150 psalmuson kívül Pater, Credo, Te Deum és kisebb imák is előfordulnak. Ilyen a magyar KESZTHELYI- és KULCSÁR-kódexünk. A jelenlegi breviárium zsoltsárbeosztása a *psalterium gallicanum*. A héber psalterium, amelyet Szt. Jeromos 390—391 körül fordított, nem szolgált liturgikus célokra. Ezzel elérkeztünk a *Livre d'Heures*, a *Stundenbuch*, azaz a *kiszsolozsma fogalmához*. Nálunk sem hiányzott ez a típus. Gondoljunk csak a *Festetich-kódexre*. A *livre d'heures* nem hivatalos egyházi könyv, mint a breviárium, vagy a misekönyv. Ez a laikus világ imakönyve, megőrizte annak színes világát, furcsa szokásait, a középkori ember lelkének hű képét. A *livre d'heures* a breviárium bordájának nevezhető, mert attól csak a leglényegesebb elemeket kölcsönözte, tehát: 1. kalendárium, 2. a négy evangelium kezdete, 3. Obsecro Te, 4. O intemerata, 5. a szent Szűz zsolozsmája, 6. a Szent Kereszt, vagy Szentlélek zsolozsmája, 7. bűnbánati psalmusok, 8. megemlékezés a halottakról, 9. szentekről szóló könyörgések, suffragiumok.

A *livre d'heures* tehát officiumok és imádságok gyűjteménye a laikus hívők részére. Röviden, világiak breviáriuma. Ennek a műfajnak tehát csak inspirálója, megindítója volt a breviárium, de ez maga még nem breviárium. Miért? Mert csak részleg officiumokat tartalmaz és nem ismeri az egyházi év kerek egészét, folytonosságát, a szomorú és örvendetes ciklusok hullámozását. De a *Stundenbuch*, *livre d'heures* nem is imakönyv, *Gebetbuch*, *Liber precum*, *Preces piae*, azért, mert ez utóbbiakban nincs sem zsolozsma, néha még kalendárium sem, hanem nagy búcsús imádságok himnuszoktól tarka sokasága. Amint nincs két egyforma katedrális, úgy nincs két egyforma *livre d'heures* sem. Vagy a *Curia Romana* usus-át követték, vagy más metropolis szokásába kapcsolódtak be. Pl. *Horae B. M. V. secundum usum Parisiense*, vagyis *Heures à l'usage de Paris*.

A zsolozsmák, a órák kezdetének gyors megkeresésében a miniatürök segítenek. Az angyali üdvözllet jelenete — matutinumot, veternyét kezd. (Gábor arkangyal virággal, rendszerint

szalaggal kezében köszönti Szűz Máriát.) Erzsébet és Mária találkozása — laudes, dicséret. A születés, nativitas, jelenete — prima. A pásztoroknak jelentik az örömhírt — tercia. Három királyok az ajándékkal — sexta. Egyiptomba menekülés — nona. A vecsernyét az aprószentek jelenete, a complétát a Szentszűz megkoronázása vezeti be.

A livre d'heures-t legkönnyebben arról lehet felismerni, hogy az elején nemzeti nyelven szerkesztett kalendárium van, ami non-sens lenne, egy breviárium keretében. A megértésnek nagy hasznára van a descendens tárgyalásmód, a már ismert, nyomtatott példányokból indulni ki, és így identifikálni a kéziratot. FÉLIX SOLEIL: *Les heures gothiques et la littérature pieuse au XVe et XVIe siècle*, Rouen, 1882. A többire vonatkozólag C. BILFINGER: *Die mittelalterlichen Horen*. 1892. BEISSEL: *Zur Geschichte der Gebetsbücher*. Stimmen aus Maria Laach. 1909. V. LEROQUAIS: *Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque Nationale*. Paris, 1927.

A menet végén végre megjelenik az a liturgikus könyv, amelynek meghatározása az eddig felsoroltak kizárásával önként adódik — a *breviárium*. *Incipit breviarium secundum chorum alme Ecclesie Strigoniensis*. (H. BOHATTA: *Bibliographie der Breviere* i. m. nyolc esztergomi breviáriumot ír le 2753—2760. sz. alatt. A *Gesammtkatalog der Wiegendrucke* pedig 5468—70. sz. alatt említi a különféle esztergomi ősnymtatvány breviáriumot.) Vigyázni kell, nehogy a breviáriumot *ordinarius*-sal tévesszük össze, amely ugyancsak *incipit breviariummal* kezdődik néha. Ez csak a zsolozsmamondás kalauza, guide-je, az imák kezdetét jelöli, hogy ezen mindenki eligazodhassék. Csak programmul szolgált a stallumba beülő egyházi embernek, amely őt az ünnepek egymásra következésében, konkordanciájában eligazította. DANKÓ JÓZSEF: *Magyar egyházi bibliográfiai érdekességek. Az ordináriusok*. MKSzemle 1888. 105—139. Kéziratos ordináriusok: 116—123.

Az identifikáció azt követeli ezután, hogy megmondjuk, vajjon hazai példány fekszik-e előttünk, vagy Salisbury, Rouen-i, Passau-i eredetet kell feltételeznünk? Az első és legfontosabb lépés a kalendárium alapos átvizsgálása, az egyiptomi és szerencsétlen és *non licet* (*arare*) bejegyzéseket tartalmazó lapok szem-

ügyre vétele. A liturgikus kalendárium nem tartalmaz minden napra egy szentet, hanem piros és kék betűs ünnepek váltakoznak a D. M. duplex május „jeles ünnep“ a ferriával, a kisebbel. A szenteket három csoportra lehet osztani: általánosan tisztelt, regionalis és helyi védszentek. Az utóbbiak kutatását kell hangsúlyozni, mert ezek, mint növény a tájra, hal a vízre, rámutatnak a vidékre, ahol a kérdéses breviárium bölcsője ringott. András, Zoerárd, Szt. István, Szt. László magyar földre mutat. Saint Germain de Paris az Ile de France-ra (PAUL PERDRIZET: *Le Calendrier parisien à la fin du moyen-âge d'après le bréviaire et les livres d'heures*. Paris, 1933. V. LEROQUAIS: *Le bréviaire de Philippe le Bon. Bréviaire parisien du XVe siècle*. Bruxelles, 1929.) Szt. Yves (máj. 19.) Bretagne-ra; Szt. Amand Flandriára; Szt. Lázár Provence-ra; Három királyok, Gereon, Kölnre; Vencel Prágára; Hedvig, Stanislas (Szaniszló) Lengyelországra; Emeram Regensburgra; Udalricus Augsburgra mutatnak. Természetes a fenti következtetéseket, akkor lehet levonni, ha a kalendárium és a breviárium szövege egy kéztől származik, és ha a naptár szentjei és a zsolozsma szövegsorrendje között megfelelés van. R. BUCHWALD: *Calendarium Germaniae*. Bresl. 1920. Meg kell néznünk, vajjon valamelyik kisebb szentnek a *dies natalisa* oktavás, nyolcados-e? Maga az ünnep nem piros betűs-e? Végül nem mehetünk el szó nélkül a templomok, egyházak dedikációja, és relikviáinak ünnepe mellett sem. (Pécsett a genthi Livinus!) Mindmegannyi jelentéktelen dolog, de ezek összesége hasznos útbaigazítást nyújt a liturgikus kéziratnak nemcsak identifikációja, hanem lokalizációja esetében is.

Utolsó kérdés, *ki számára* készült a breviárium? Püspöki székhely, vagy monostor, világi pap, kanonok, szerzetes számára? Anélkül, hogy a könyvtáros a konstitúciók és a szokások labirintusában kutatásokat végezne, igen könnyű módszerrel megoldhatja az első posszessorok kérdését és rejtélyét. Meg kell nézni a napi zsolozsma leckebeosztást. Legjobb, ha a Szentháromságvasárnapét vesszük vizsgálat alá. Ha a három nocturnus leckéje kilenc részre oszlik (novem lectio), akkor világi eredetű, katonoki, premontrei, augusztinus, dominikánus, franciskánus breviárium áll előttünk. Ha 12 leckés a zsolozsma, bizonyosak lehetünk a monasztikus, bencés, cisztercita, kamalduli, kartauzi eredetről.

A fentebb említett naptárkutatói módszer fogja a szűkítést teljes mértékben elvégezni.

Az *illusztráció* is árulója lehet a breviárium szerepének. A kis, hordozható breviáriumok, amelyekből utazó, mendikáns szerzetesek tettek eleget, „fizették meg“ a zsolozsmát, ritkán vannak illusztrálva; a kórus, a kar számára készültek elvéve, a főpapok, prépostok breviáriumi — egy SZATHMÁRY GYÖRGYÉ (Paris, B. N. 8879) — mindig gondosan kiállítva, dúsan illuminálva fognak kezünkbe kerülni.

A liturgikus kéziratok a breviáriummal az élükön, a chartulárium, obituárium és nekrológot is ide számítva, csak egy vidékre, csak egy családra, csak egy apátságra vonatkoztak, tehát bizonyos szempontból *unicum kéziratok*, amelyeknek nem az volt a céljuk, hogy nagy számban sokasodjanak. Az egyetem megjelenésével a középkori könyv új állomás elé ért. *Vade Bononiam Parisius* kiáltással útnak ereszti az apa a fiát, és az egyetemi városokat előzőnli a klerikusok hada. Könyv kell, lehetőleg gyorsabban, a legjobb példányok. Az apátságokban dolgozó szerzetesek helyére, akik csak lelkük üdvösségének a biztosításán dolgoztak, az egyetemi központok másolókkal és tanulókkal tömött világa lép, ahol a kenyér, létfenntartás, gagner de l'argent szüksége mindennél hangosabban kopogott. Minden egyetemi központban hasonló típusú kéziratok alakultak ki, amelyek az exemplar, a pecia, és a palaeográfiai eltérés alapján könnyen felismerhetők. *Az egyetemi kéziratok*, vagy eredetiek: *exemplarok*, hivatalosan átnézett, és kikorrigált példányok, vagy pedig ezekről készült másolatok. JEAN DESTREZ: *La pecia* i. m.; CHARLES SAMARAN: *Bibl. de l'Ecole des Chartes*, Paris, 1936. 167—171. Exemplar csak egy volt minden egyetem számára, értve azt, hogy minden egyetemi kéziratnak egy hiteles példánya kerülhetett forgalomba. Az exemplar általában egy másoló műve, darabokból, a *peciákból* állott és a gyakori használat, kölcsönzés erősen megviselte. Fölismerésénél ez lehet irányadó.

A könyv égető szükséglete változásokat hozott létre a palaeográfia terén is, minden vidéken más és más szokást hagyva hátra. Általában egyszerűsödik a díszítés, eltűnik a sárga és a zöld szín, 1250-től nagyjában a kék és piros uralkodik. Megjelennek

az őrszavak, *reclamantes*, eltűnik a füzetjelző *signatura*, 1260 után csak kivételesen találunk ilyen számokat, illetőleg betűket, amelyekkel a füzetek egymásutánját jelölték.

Az egyetemi kódexekkel szemben első kérdésünk, vajjon melyik fakultás számára készítették? Theológiai, jogi, orvosi kar, avagy az artisták részére másolták. Szemünkre bízunk magunkat, és megnézzük az első fóliót, a *letrine de pinceau*-t. A kezdőbetű belsejében rendszeren egy áruló miniatürt találunk, amely a szerzőt ábrázolja, szokás szerint hivatalos tanító elfoglaltsága közepett. Ha *theológiai munkáról* van szó, a magisztert látjuk katedrán, magyarázva a köréje telepedő és földön ülő tanítványok előtt. Ha Szt. Tamás vagy más Prédikátorok rendjebeli mester írta a kéziratot, a miniatür alakja a dominikánusok fekete kápás fehér ruhájába fog bemutatkozni. RICHARDUS DE MEDIAVILLA *Sentenciái* fekszenek előttünk, a miniatür franciskánust fog ábrázolni. *Jogi kézirat*: Pl. Gratianus, *Decretum, cum glossa Bartholomei Brixienensis*, látjuk, amint a glosszátor Avignonban átnyújtja munkáját a pápának. Balra két klerikus van, jobbra három lovag, annak illusztrálására, hogy a jogra mindkét osztálynak nagy szüksége van, középen dominikánus ruhában Bartholomeus mester. *Orvosi kézirat*: Mondjuk Hippokrates, *De victus ratione in acutis*... ott áll az orvos és vizsgálja lombikkal kezében a beteget. Szerző identifikációjára felvilágosítást adhat: E. WICKERSHEIMER: *Dictionnaire biographique des médecins en France au moyen-âge*. Paris, 1936. *Jogi kéziratoknál*. E. SECKEL: *Beiträge zur Geschichte beider Rechte im M. A. 1898*. A *theológiai kéziratok* labirintusában eligazít M. GRABMANN: *Die Geschichte der Katholischen Theologie seit dem Ausgang der Väterzeit*, Freiburg im Breisgau 1933. *U. a.: Mittelalterliches Geistesleben*. Abhandlung zur Geschichte der Scholastik und Mystik. München, 1926—36.

A személyazonosság, identifikáció megállapítása után az *eredet, proveniencia és lokalizáció* problémája következik. E részben a francia, angol, olasz, spanyol és német sajtóságot felmutató kéziratokról kellene szólni. Ezekre, mint egy anyajegy, mint áruló race ül az egyetemi központokban keletkezett kéziratok jellemző vonása. Az ifjú szív lelkesedésében másolt theológiai, jogi, orvosi kéziratok palaeográfiai sajtósága a másoló egyéb fajtájú munkáján később is kiütözik. Mihelyt megállapítottuk, VATASSO, LITTLE,

GRABMANN stb. segítségével, hogy egyetemi tanítás anyagát képező kódex-szel van dolgunk, azt kell tudnunk, hol használták ezt a könyvet, tulajdonosa melyik messze vidék tudományos tűzhelyén melengedett.

Olaszországban általában az írás tiszta és gondos. Az oncialis *A* még a XV. században is előfordul. Az oncialis *E* egyeduralkodó a XIII-ban. A minuszgulákban nem találjuk a hegyességet, Bolognában stilizálják a betűket, és az elegancia legnagyobb fokára emelik. A francia egyenes verticalis szárú *d* az olaszban dőlt lesz. A rövidítés, például a *q* esetében, a száron történik a *qui* jelölésére, míg a francia kéziratok az *i*-t inkább föléje írják. Az *et* rövidítését jelző, ketteshöz hasonló sigla nincs áthúzva, míg a franciában igen. A rövidítési jelek alig észrevehetőek a szavak felett. Gyakori a sorvéget kitöltő ferde vonalak alkalmazása. A nagybetűk zártsága *C*, *F*, *M*, alig mutatkozik a középkor vége felé, amikor ez a tünet már majdnem minden más kéziratban bekövetkezett. A díszítésben a levéldísz ismétlődik, az iniciálbetűket párhuzamos függőleges vonalak kísérik, még pedig P. DESTREZ megállapításai alapján, (aki az alábbi jellemző sajátságokat idézett munkájának második fejezetében: *La Pecia, introduction à l'étude paléographique des manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe s.* írja le) legjobb ismertetőül belül öt, kívül három függőleges, a betűt kísérő és ehhez simuló filigránt találunk. A bolognai kéziratok filigránjai rendszerint lilaszínűek. Ha már színekről van szó, a *lettere de penello*-k rózsaszínűek, vagy szürkésék, a kézirat díszítése az olasz miniatürök sajátsága szerint történt: P. D'ANCONA: *La miniature italienne du Xe au XVIe siècle. Paris—Bruxelles, 1925.* Az egyetemi kéziratok illuminátorai színek nagy variációjában dúskálnak. Világossárga, kék, rózsaszínű, ocre stb. A bolognai betű hosszú és elnyújtott. Alkotóelemei párhuzamosak. A füzetek tíz fóliósak, bár az olasz kéziratokban sexternio sem ritka. A *reclamantes*, az őrszavak a füzet utolsó lapjának alján, *középen* vannak. A kéziratok nagyformátumúak, 44×48 centiméteresek, a glosszás civil- és kánonjogi könyvek terjedelme kívánta így. A használt pergamen hártyafinomságú. Igen gyakran a verso írása előtűnik a rectón. Sok magyar diák járt Bolognában, Páduában, és mint MAROCSAI BALÁZS zágrábi kanonok, számos jogi munkát le is másoltak. Az ilyen eredetű kéziratok loka-

lizációjára vonatkozólag fontos az egyetemi milieu palaeográfiai sajátságának ismerete.

Vade Bononiam Parisius, csapj fel Bolognának, Párizsi. Ez utóbbi egyetem hazai jelentőségét HAJNAL I. *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. 1921*, tanulmánya után felesleges aláhúzni. Nemcsak tanítványok, magyar tanulók járták a Montaigne Sainte Geneviève-re felkúszó szűk utcákat, hanem magyar mesterek is tanítottak, prelegáltak ott. A *párizsi kéziratok* betűi, és itt felhasználom CH. SAMARAN volt tanárom még meg nem jelent *codicographiai* előadásait és jegyzeteit is, mindenütt megtörnek. Fejük kissé balra hajlik, lábuk jobbra nyúl ki. Első pillanatra szembetűnik az ellentét a betűk vastagsága és az összekötő vonalak leheletnyi finomsága között. A nagybetűk hajlamosak a zártság és laposodás felé. Filigránok kísérik őket, még pedig 1270—1320. között vízkék színben, 1320-tól ezek feketévé válnak. A lettrine de pinceau-k kármin vagy azúrkék színben váltakoznak, ennek az árnyalatnak a titkát a párizsi műhelyek sohasem árulták el. A füzetek tizenkét fólióból állanak. Míg az olasz kéziratokban a quinternio gyakori, a párizsi egyetemi kéziratok ez a sajátsága, a quaternió-nak a sexternió felé való eltolódásának eredménye. Az őrszavak a lap aljára, jobbra kerülnek. Később ez a két-három szó geometriai környezetet kap. A nagybetűk és a lettre de pinceau-k alsó szárán, ha szarvast, vagy nyulat kergető agarat találunk, P. DESTREZ szerint biztosak lehetünk a párizsi eredetről. Mivel Párizsban sohasem hiányzott a szellemesség és humor, különösen a másolók bohém világában nem, gyakran az ijedt özikét a szelindekkel nyájas enyelgésben lepjük. A nagyságban quarto, Jézus-alakot találjuk. 33×38 centiméter a *Beszédek és legendák*, míg a mai oktáv alak a vegyes tartalmú kódexek jellemzője. Az egyetemek keletkezésével kapcsolatban a könyvek formája mindig kisebb és kisebb lesz, egyedül a jogi kéziratok tartják meg a nagyobb méretet. A párizsi pergament a XII. században még vastag és erősen sárgás. Később hajlékonyabb lesz, de mindig megőrzi a recto és verso, a szörtelenített és a hús felé eső oldal szembeszökő különbségét. Még egy megállapítása P. DESTREZ-nak: a bolognai kéziratok római számmal jelzik a peciákat, a párizsi szokás mindig arab számokat használ.

A Sorbonne-on a magyarok a középkorban a *Natio Angli-*

cana-ban, az angol nemzetség közösségében töltötték tanuló éveiket. A skótokkal ittak együtt *Apud Malleos*, a Kalapácshoz címzett tavernában, s a vidám percek komoly emlékeképen nem egy angol sajtóságot feltüntetető kódexet hoztak a virágos Pannóniába. Az angol kéziratok jellemzője a nagyfejű *a*. A betűk vége, angol flegmát cáfoló erővel szalad felfelé. A XIII. század második felében a nagy *M* még nem záródik. Az iniciális betűket három függőleges vonal kíséri, amelyek horogban végződnek. E díszítő vonalak színe a betűnek mindig ellenkezője. Ha ez piros, a filigrán kék lesz. A füzetek úgy, mint Nápolyban, Oxfordban is a párizsi divatot követik: tizenkét fólióból állanak (Sexternio.) A forma hosszúkás és keskenyebb, mint a párizsi kéziratoké. A tintának sárgás nüansza van. E. THOMPSON: *The history of english hand-writings*. 1901. (Paleographical Society.)

A német kéziratokat az École des Chartes idézett tanára, CH. SAMARAN így jellemezte: „particularités disgracieuses“. Kellem nélküli sajtóságot túltengése. A rövidítési jelek mindenütt megtörnek. A betűkön komplikációra való törekvést vehetünk észre. Az *I*-t kettéválasztják, egy kis díszítő kört iktatnak be. Az *M* lefutó középső szárát néha kereszttel tarkítják, komplikálják. Legjobb módszer felismerésükre a kicsinyke *o*, amelyet az *u* jelölésére használnak. F. STEFFENS, TRAUBE, BRETHOLZ, P. LEHMANN, W. MEYER általános érdekű paleográfiai munkáin kívül W. ARNDT—M. TANGL: *Schrifttafeln zur Erlernung der lateinischen Paleographie*. 3. Hefte. 1. 2^a, 1904—1906; 3, 1903; PETZET—O. GLAUNING: *Deutsche Schrifttafeln des IX bis XVI Jh.* Ausztriára KARABAČEK, Skandináviára KÅLUND: *Paleografisk atlas*. Copenhagen 1903; Lengyelországra KRZYŃKOWSKI munkái adnak felvilágosítást.

Még *spanyol* kéziratok, egy saragossai livre d'heures is eljut hozzánk. A spanyol gótika az olasznak rokona. A gótikára annyira jellemző betűk összeolvasztása, például *d* és *e* ritka. A díszítésben igen nagy előszeretettel használják nem a kék, hanem a viola színt. GARCIA VILLADA: *Paleografía española*. Madrid 1923.

A kézirat vizsgálatának a végső célja a könyvtáros szempontjából a pontos leírás. Megállapítani a kézirat kilétét, *identifikáció*, ez lesz a *cím*, személyleírását megadni, ez lesz a kódex *anyaga*, meghatározni annak a ritmusnak szülőföldjét, amely a

kéziratot francia, olasz, spanyol, német öröm és szomorúság hangulatában létrehozta — *lokalizáció*.

Az identifikáció és lokalizáció kérdésének megoldása az a támasz, amellyel a könyvtáros, egy, még nem katalogizált kódexszel kezében hozzáforduló kutatót, munkájának megkezdéséhez segíti.

GÁBRJEL ASZTRIK.